

NEKOLIKO CRTICA O BOŽIĆNIM OBIČAJIMA KRIŽEVAČKOG KRAJA

MELITA HABDIJA

Gradski muzej Križevci

Tome Sermagea 2, HR - 48260 Križevci

gmk@net4u.hr

U članku se govori o predbožićnim i božićnim običajima križevačkoga kraja. Slijedom datuma, od kraja studenog, tj. početka Došašća ili Adventa, a intenzivnije od 4. prosinca, dana Sv. Barbare pa do 6. siječnja - Bogojavljanja ili Sv. tri kralja prate se pripreme za proslavu Božića kao jednoga od najveselijih i najznačajnijih datuma u običajnome kalendaru hrvatskoga puka. Opisana su vjerovanja, pojednine radnje vezane uz određene dane toga perioda u selima križevačke okolice. Naročito je opisano bogatstvo običaja koji se obnašaju na Badnjak, a sve u cilju svečanog i radosnog iščekivanja trenutka Isusovog rođenja. Cilj svih tih radnji je prizivanje obilja, sreće i blagostanja u nastupajućoj godini.

Kao malokoji običaj i datum, dan Božića zauzima posebno mjesto u našem narodu i to u svim krajevima Hrvatske. Dani priprema za Božić su brojni i mogu se pratiti već od dana Sv. Martina 11. studenoga, a napose s danom Sv. Andrije 30. studenoga, koji je granični datum, jer u prvu nedjelju iza njega započinje Advent ili Došašće. Sve traje i poslije samoga dana Božića, sve do dana Sv. tri kralja, a ponegdje i do polovice siječnja.

Sklop božićnih običaja je izraziti primjer ispreplitanja raznih tradicija - od elemenata slavenske mitologije, preko pretkršćanstva pa do kršćanstva, tj. katoličanstva, a sve je usredotočeno na novi početak godine. Često ćemo naići na preklapanje i ponavljanje pojedinih običaja i radnji u dane Božića i dane kalendarske Nove godine. Drži se da je to posljedica mijenjana kalendara, tj. pomicanja datuma Nove godine. U vrijeme kada su Hrvati prihvatili kršćanstvo dan Isusova rođenja i prvi dan Nove godine slavljani su zajedno 25. prosinca. Na novi datum premjestili su svoje drevne novogodišnje običaje (koje su dotada slavili početkom ožujka). Kasnije je početak godine vraćen na 1. siječnja, kako je bilo u rimskim vremenima. Narod je ponekad slijedio promjene kalendara pomičući i svoje običaje, a ponekada je ustrajao na starim nadnevcima i zato nalazimo velike sličnosti u sačuvanim tradicijama u razdoblju od kasne jeseni do proljeća. (Etnografija 1998). Stoga u etnologiji sav zbir događaja koji se odvijaju od sredine studenoga pa do blagdana Triju kraljeva nazivamo ciklusom božićnih običaja. Već se za Martinje u pojedinim krajevima

odlučivalo koja će guska, pura ili odojak biti božićna pečenka i ona se od tada pojačano hrani.

Pučka izreka *Sveta Katarina van, do Božića mjesec dan* kaže nam da je poslije blagdana Sv. Katarine (25. studenog), početak Adventa ili Došašća - doba duhovne pripreme za Božić. Doba je to kada nema svadbi niti seoskih veselica, Advent ima svoje propise i zabrane koje se prvenstveno odnose na post, koji se provodio tri puta tjedno srijedom, petkom i subotom. To je bila duhovna priprava koja je podrazumijevala još i redovite odlaske u crkvu na mise zornice i u općenito intenzivnijem religijskom životu. U zapisu iz Cirkvene imamo i jednu strofu pjesme koja se pjevala na zornicama u Adventu:

Ptičice lijepo pjevaju

Ob noć na gnijezda sjedaju

Takova ptica jesam ja

Koj pjevam zdravo Marija!

Stihove zapisala Milka Đuričić
iz Cirkvene

Materijalna priprema je podrazumijevala da se sve u i oko kuće počisti i pripremi do Badnjaka. Donosila su se drva, gazdarica je u kući pripremala materijal potreban za pripravu kolača i božićnoga ručka, djeca su prikupljala i pripremala ukrase za božićno drveće i kuću, a gazda je brinuo za potrebno za blago, donio je pripremio drva za ogrjev dostatni za nekoliko dana, priredio drveće za kititi i slamu za Badnju večer, te ostale sitnice koje su trebale dostati za 3-4 dana mirnoga blagdanskoga života u obitelji.

SV. BARBARA I SV. LUCIJA

Dan Sv. Barabare je prvi datum koji označava početak božićnog ciklusa običaja. Običaji i radnje vezane uz ovaj datum često se isprepliću s onima koji se rade i na dan Sv. Lucije 13. prosinca. (Gavazzi 1998). Radnje i vjerovanja koji se vežu za ova dva dana jasno očituju svoju pripadnost božićnom krugu. Prvenstveno su tu radnje kojima se omogućuje pribavljanje božićnoga zelenila i upravo se smatra da su ti dani pogodni za sijanje božićnoga žita. Žito odnosno pšenica sijala se u izdubljenu bijelu repu, koju se iznutra malo poškopilo vodom da bi imala više vlage, stavilo bi se malo zemlje i tu se posijalo zrnje. Osim u izdubljenu tikvu sijalo se i u posude, a što je danas i najčešće. Sijalo se u tri posude i to ujutro, u podne i uvečer, i svaka posuda bi se zarezima označila (I, II, III) da se zna koja je po redu pšenica. Promatralo se kako raste i napreduje, te se tako prognoziralo kako će uroditi pšenica u narednoj godini. Jutarnja posuda je predstavljala ranu pšenicu, a večernja kasnu. U jednu se posudu, pred Božić stavljala svijeća, jedna je posuda stajala pod drvцем, a traća je bila na stolu uz košaricu sa *žitkom*.

U proteklih se pola stoljeća uvriježilo sijanje božićnoga žita i u križevačkim krajevima na dan Sv. Lucije, jer kako su gotovo svi kazivači rekli *prije se to delalo za Barbaru, a denes na Luciju*.

Upravo dan Svete Lucije ili Lucindan karakteriziraju gatanja i proricanja bilo o vremenu u sljedećoj godini ili o udaji i slično. Najraširenije proricanje je ono o vremenu u sljedećoj godini zapisivanjem tzv. *brojanica*. *Brojanice* se vode tako da se svakoga dana od Lucije do Badnjaka zapisuje kakvo je vrijeme i svaki dan se prenosi na jedan mjesec u sljedećoj godini. (13. prosinac predstavlja siječanj, itd).

Djevojka je pak svaki dan od Lucije do Badnjaka na komadiću papira napisala ime mladića, presavila ga i stavila u kutiju koju je pomno čuvala i svaki dan u nju stavljala novi papirić. Na Božić ujutro je uhvatila trenutak kada bi bila sama u kući, donijela kutiju i u peć bacala jedan po jedan listić, ne gledajući koje je ime na njemu. Kada joj je ostao samo jedan, posljednji, pogledala je što na njemu piše i mladić s tim imenom trebao joj je biti budući suprug. No, naravno da se to rijetko događalo, a za utjehu su si djevojke same znale doskočiti svojim željama i pisati samo 2 ili 3 imena, ili samo jedno i tako svoju tajnu želju "ostvariti".

Na taj dan se nije smjelo presti, šiti, tkati, niti raditi bilo što, što se vrti. Poželjno je da na Sv. Luciju ne uđe ženska osoba prva u kuću, toga dana se ne smije ništa posuditi od susjeda.

I muškarci imaju svoj posao koji trebaju početi na Luciju. Muškarac koji je želio vidjeti koje su žene vještice, trebao je početi raditi mali stolčić upravo na Lucindan i svaki dan malo na njemu raditi i završiti ga do ponoćke. Ponio ga je sa sobom na ponoćku i kad je bilo podizanje, on bi kleknuo na nj i vidio sve vještice, jer su one okrenule glavu od oltara. No, tada je morao brzo pobjeći iz crkve kako ga one ne bi uhvatile. A da bi lakše pobjegao, nosio bi u džepu nešto projinog sjemena i sipao ga za sobom. Vještice bi ga kupile i tako ga ne bi sustigle i uhvatile.

Ovo su vrlo raširena i omiljena vjerovanja i postupci u našem narodu, a nalazimo ih i u kazivanjima kazivača u selima oko Križevaca.

SV. NIKOLA

Tradicionalno *Nikolinje*, kako se u križevačkom kraju naziva blagdan Sv. Nikole, 6. prosinca, karakterizira ophod Nikole i Krampusa po selu, posjećujući kuće, uglavnom one u kojima ima djece, a u našim krajevima su ti ophodi mlađega datuma (Gavazzi 1998).

Djeca te maskirane likove dočekuju s radošću i strepnjom. Nikola i Krampus im donose darove, ali i šibu koju dobivaju ako su bila zločesta, ako nisu slušali starije ili su radili nepodopštine i sl. Sve ih to ispita Nikola, a djece mu odgovaraju i na kraju razgovora izmole molitvu kako bi iskupili svoje male grijehe. Naravno, Nikola ih daruje, a Krampus im ipak ostavi jednu šibu kao opomenu. Nikola djecu daruje bombonima, orasima, jabukama i sl.

U hrvatskim božićnim običajima česta su darivanja. Sv. Nikola daruje samo djecu i u sjevernim hrvatskim krajevima ga se često štuje i kao zaštitnika djece i putnika.

Kroz cijeli mjesec se polako vrše pripreme za Badnju večer i božićne dane, a sve dostiže svoj vrhunac već od Badnjaka ujutro.

BADNJAK

Prva je ustajala domaćica koju je toga dana čekalo još dosta posla oko pripreme hrane, uređivanja kuće. Trebalo je umijesiti i ispeći kruh koji se radio od pšeničnog brašna zvan *smesni kruh*. Uz kruh se pekao i jedan mali kruh koji je bio na stolu kroz božićne dane i nije imao posebnog naziva - zvali su ga jednostavno božićni kruh. U Svetom Ivanu Žabnu i okolici takav se posebni kruh naziva *badnjača* (Šramek 1994).

Pekli su se kolači: gibanica ili digani kolač punjeni makom i orasima i pera - kolač karakterističan za ovo područje.

Trebalo je počistiti kuću, pripremiti badnju večeru kao i dio jestvina za sam Božić. Kako je Božić tradicijski obiteljski blagdan, nastoji se da se najuža obitelj okupi za Badnjak, a posebno na Badnjoj večeri kako bi zajednički blagovali. Domaćin je trebao pripremiti drva za nekoliko dana, pripremiti hranu za blago, slamu za Badnju večer, a i božićno drvce koje se kitilo.

Badnjak je dan strogog posta i nemrsa. I inače slab jelovnik često se još sužavao samo na malo kruha i vode. Badnja večera je zato bilo nešto obilnija, ali još uvijek posna. Mrsno jelo se jelo uglavnom po povratku s ponoćke. No, prije same večere bilo je potrebno obaviti još neke ritualne radnje. Najvažniji i možda najsvetaniji trenutak Božića je unošenje slame s čime počinje obiteljska proslava Isusova rođenja. Tijekom dana gazda kuće je pripremio slamu koju će unositi u kuću. Svezao ju je u snop ili u lanenu plahu konopcem¹ i na leđima je unosio u kuću. Domaćica bi u međuvremenu pripremila u maloj košarici *žitek* - mješavina zrnja svih žitarica koje se uzgajaju na polju. Gazda kuće ulazi u glavnu sobu kuće koja je u mraku, osvjetljava je samo vatra iz peći i svijeća. Svi ukućani, uređeni i svečano odjeveni, stoje oko domaćeice i očekuju ulazak i unos slame - koja se često naziva *božić*, a mješavina je otave i ritka (ražene slame) ili čista otava.

Domaćin ulazi i govori:

Faljen Isus i Marija

Na tom mladom letu

Bog vam dao picekov,

Purekov, ždrebekov, pajcekov.

Daj nam Bog žira i božjega mira!

Zapisano u Majurcu

Nakon toga slama se rasprostire pod stol i po sobi te se pristupi slaganju božićnoga stola, koji se slagao na poseban način. Kako je u kući za božićne dane trebalo biti svega, kako se kaže i u poznatoj uzrečici *ima sega kak na Božić*, i stol je za Božić trebao sadržavati na sebi od svega ponešto kako bi svega toga u kući bilo i dogodine.

Stol postavljaju zajedno domaćin i domaćica, a ostali tome prisustvuju i sudjeluju u dijalogu i zajedničkoj molitvi. Prvo se na stol stavi slama, koja se postavlja dijagonalno od ugla do ugla stola, na svaki

kut se stavi kovani novac. Na to domaćin i domaćica zajedno prostiru stolnjak tako da ga dignu iznad stola držeći svaki po dva ugla stolnjaka, pazeći kako će pasti na stol jer se ga ne smije popravljati, popravljanje bi donijelo nesreću. Dok stolnjak drže iznad stola, domaćin pita: *Kuda da ove godine ide naša živad na pašu?* Domaćica odgovara: *Neka idu na našu ogradu, našu zemlju!* I oboje zamahuju stolnjakom na onu stranu na koju žele da ide živad na pašu.

Na tako postavljen stolnjak stavlja se raspelo, svijeća voštanica, posuda sa zrnjem, te posebni božićni kruh *badnjača*, a u novije vrijeme sve češće ga zamjenjuje kuglof, jabuke božićnice i zelena pšenica.

Nekoliko je inačica u zapisima ovoga običaja u okolici Križevaca. Oглеda se razlika u tekstu koji se izgovara, ali čija je formula u temelju ista, te u predmetima koji se postavljaju na stol i oko stola. Varijacije su ne samo od sela do sela već i u pojedinim obiteljima. No sve to je jedan običaj kojim se želi priskrbiti blagostanje, mir u obitelji, zdravlje i obilje kako u kući tako i cjelokupnom imanju.

Kazivačica iz Velikog Ravna se prisjeća da se za sam trenutak unošenja slame u kuću kaže: *Dolazi Božić ili Unosi se Božić*. Nakon pozdrava domaćin unoseći Božić izgovara: Hvaljen Isus i Marija.

Daj vam Bog sega

Kaj si od Boga želite

Telekov, picekov, purekov,

Racekov, pajcekov,

A najviše mira i božjega blagoslova!

Slama se rasprostire po sredini kuhinje, ukućani se pomole i svi sjedaju na slamu, izmole Očenaš i domaćin pristupa slaganju božićnoga stola. Prvo se po stolu dijagonalno posipao *žitek*, mješavina zrnja svih žitarica koje se sijalo na imanju. Po žitku su se pažljivo poslagale ljeskove šibe - *da bi sve bilo tako rodno kako je rodna ljeska*. Na jedan ugao stola postavi se nešto novca, gore se pospe otava i na sve se stavi stolnjak. Slama, koja je bila raširena po kuhinji sada se podvlači pod stol, a tu onda djeca leže i igraju se, a nerijetko i spavaju tijekom tri božićna dana koliko je slama unutra.

U Sv. Petru Čvrstecu je, nakon što se na slami izmoli tri puta očenaš, tri puta je u krug išao i pehar s vinom iz kojega je svatko morao malo popiti. Zatim je domaćin slagao stol, na već opisani način, a stolnjakom se prekrivalo mašući od susjeda prema svom dvorištu i

¹ Često je to konopac kojim se vezalo kravu u staji

to također tri puta i kako je treći put pao na stol tako je moralo ostati. Potom se slama stavljala na klupe i pod stol. Nakon toga jedna mlađa muška osoba izlazi iz kuhinje i kroz zatvorena vrata vode dijalog:

Ovaj izvana pita: *Kaj vežeš?*

Iznutra odgovara: *Tatu ruke, vuku zube, srake, vrane zub!* Istovremeno vežući konopac² za svaku nogu stola, to se također ponavlja tri puta.

Vezanje nogu stola se spominje i poznato je i u Cirkveni. Kada je slama bila raspoređena, domaćin je počeo vezati uže oko nogu stola, a domaćica bi ga pitala: *Što vežeš?* On odgovara: *Tatu ruke, vuku zube, ženi jezik!* A domaćica njemu odgovara: *Sebi noge da ideš manje u selo!*

Potom se večera. Večera je posna, ali i obilnija. Jeli su se posni štrukli, grah s tri fele luka³, tijesto s malo bučina ulja, pera iz krušne peći, poneki su imali i ribu (riječnu) i slično.

Prije ili poslije večere se kitio, *klinčao* bor ili smreka i čekao se odlazak na polnoćku. Svi ukućani su nastojali ići na polnoćku, ali bi kod kuće netko ostao i održavao vatru koja se te noći, te svete noći, ne smije ugaziti. Radostan i veseo je bio i odlazak i povratak s polnoćke uz pjesme, svjetlo luči i lampa kojima su osvjetljavali put, a sve praćeno pucnjavom iz *muždara* što je bila redovna pojava u božićne dane.

Tijekom badnje noći, iza polnoćke, domaćin odlazi u staju, budi stoku i daje im hranu - *kako bi i oni znali da je Božić*.

Po povratku s polnoćke s velikim apetitom se pristupilo ponovno stolu i sada se jelo pripremljene pečene kobasice, hladetinu, *mrzletinu*, pečeno meso i sl. te kolače. Malo se spavalo te noći i brzo je došlo jutro pa se polako pripremalo za dolazak na božićnu misu i čekao *položaj*. *Položaj* ili *poležaj* je muška osoba koja je u rano božićno jutro dolazila u kuću. On ulazi i sjeda na slamu, pomoli se i ukućanima čestita Božić⁴. Dok se moli, treba mirno sjediti na slami. Nakon toga sjeda za stol, a domaćica mu iznosi pomalo od svakoga jela kojega je pripremila i on to treba pojesti kako bi u narednoj godini stoka i blago jelo i dobro napredovalo, a nudi mu se i domaća rakija i liker koji se radi kod kuće. Za stolom položaj mora mirno sjediti kako bi živina bila mirna. U slučaju da netko dođe prije položaja u kuću tada se on mora ponašati kao položaj.

Na Božić se ne ide nikuda. Dok su po selima bili zajednički zdenci, darivali su ga jabukom, kolačem i sl. i to onaj koji prvi dolazi k njemu⁵.

Drugi dan Božića je Sv. Stjepan i odlazi se u čestitanje Stjepanima, a muškarci znaju otići i u klet i gorice.

Treći dan se iz kuće iznosi slama i božićna pšenica. Slamu domaćin odnosi u voćnjak i u svaku se voćku u voćnjaku i na imanju u rašlje stavi malo slame. Nosila se i u gorice, a ostatak se davao stoci da pojede. Pšenica se davala stoci i kokošima, a zrnje, žitak, se stavilo pod bor gdje stoji dok se ne skine i onda daje kokošima. Ako se pekao božićni kruh, on se pojede jer se smatrao svetim. Toga dana i svećenik kreće u posvetu kuća.

Dan Nevine dječice naziva se i *Šibarjevo* - dan kad u kući, na stolu stoji šiba, a u crkvi su se šibom tukle klupe, a djeca i odrasli se simbolično udaraju šibama uz riječi *Zdrav bio!*, a u znak sjećanja na djecu koju je kralj Herod dao ubiti.

Za Novu godinu se priprema i radi slično kao i za Božić kako bi se na sam prvi dan nove godine što manje radilo i nije se nikamo išlo. Toga se dana trebalo što prije ustati i obaviti sve poslove kako bi cijelu godinu bili tako vrijedni. Poželjno je toga dana ujutro prvo vidjeti mladu osobu da se bude mlad i zdrav, a ne ide se niti u selo jer se kaže: *Ako neko toga dana ode, cijelu ga godinu neće biti kod kuće*.

Božićni ciklus običaja završava danom Sv. tri kralja kojega obilježava ophod tri maskirana lika selom. Tri lika predstavljaju tri kralja, a sa sobom nose zvijezdu izrađenu od sita u koje ugrade jaslice, a na vrhu sita je zvijezda repatica, pričvršćena na štap. Obilaze kuće, pjevaju pjesme i čestitaju novo ljetu. Zauzvrat ih daruju sitnim poklonima.

Završavajući ovaj pregled božićnih običaja našega kraja želim naglasiti da ovo nije konačni zbir svih običaja koji su se obnašali u ovo vrijeme. Podaci koji su napisani predstavljaju dio građe o Božiću i običajima oko Božića koja se skuplja i zapisuje tijekom terenskih istraživanja koja se provode kao redovna djelatnost Gradskog muzeja u Križevcima. Nadam se da će i ovaj tekst potaknuti one koji znaju i druge običaje, radnje i slično da nam ukažu na njih kako bi što iscrpnije i temeljitije popunili naša saznanja o tradicijskom životu.

² Konopac koji se pri tome koristi je onaj koji se upotrebljava za vezanje voza kada se sijeno vozi s polja.

³ Cirkvena

⁴ Obično se tu izgovara isti tekst kao u na badnje unošenje slame u kuću (*Daj vam Bog sega, picikov, racekov...*)

⁵ Sveti Petar Orehovec

GRADA ZABILJEŽENA U SELIMA

Sveti Ivan Žabno
Sveti Petar Oregovec
Gornja Rijeka
Sveti Petar Čvrstec
Veliki Raven
Majurec
Cirkvena
Šopron

LITERATURA

- GAVAZZI, Milovan (1988): *Godina dana hrvatskih narodnih običaja*. Kulturno-prosvjetni sabor, Zagreb
- RICHTMAN-AUGUŠTIN, Dunja (1992): *Knjiga o Božiću*. Mosta, Zagreb
- SVIRAC, Manda (1998): *Darivanje kruhom u običajima Hrvata*. Družina, Zagreb
- ŠRAMEK, Antun (1994): *Naše selo, naši ljudi*. Općina Sv. Ivan Žabno

Summary

A FEW NOTES ON THE CHRISTMAS CUSTOMS OF THE KRIŽEVCI REGION

The article deals with the local customs of the Križevci region before and during Christmas time. Through a sequence of significant dates, starting from the end of November or the beginning of Advent and, more intensely, from St. Barbara's Day on December 4, until Epiphany on January 6, we follow the preparations for the celebration of Christmas, as one of the most joyful and important dates in the Croatian calendar of customs. The author describes the beliefs and rituals concerning the specific days of the Christmas time in the villages around Križevci. A special attention was given to a rich variety of rituals performed on Christmas Eve, all with the purpose of a solemn and joyful expectation of the moment of Jesus' birth. All these rituals are supposed to bring wealth, happiness and prosperity in the new year.